

Zlatko Jurić, Dunja Vranešević

Zaštita kulturne baštine u putnim izvješćima Ivana Kukuljevića Sakcinskoga

Zlatko Jurić
Dunja Vranešević
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest umjetnosti
HR – 10 000 Zagreb I. Lučića 3

UDK: 929Kukuljević Sakcinski, I.(093.3):7.025.3
Izvorni znanstveni rad/Original Scientific Paper
Primljen/Received: 10. 2. 2012.

Ključne riječi: Ivan Kukuljević Sakcinski, zaštita kulturne baštine, putopis, Dalmacija, Rudolf Eitelberger

Key words: Ivan Kukuljević Sakcinski, protection of cultural heritage, travelogue, Dalmatia, Rudolf Eitelberger

U radu se prikazuje doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskoga razvoju zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj s naglaskom na njegove konzervatorske opservacije iznesene u objavljenim putnim izvješćima i sličnim radovima nastalima nakon neposrednoga proučavanja stanja spomenika na terenu. S obzirom na to da je Kukuljević bio autodidakt, donosi se usporedba njegova putopisa s putopisom akademski obrazovanoga Rudolfa Eitelbergera koji nastaje u istome razdoblju, te usporedba njegova znanstvenoga djelovanja i djelovanja zagrebačkih antikvara s onim splitskih antikvara Francesca Carrare, Francesca Lanze i Vicka Andrića.

UVOD

Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.-1889.) jedna je od najmarkantnijih osoba hrvatskoga društvenopolitičkog i kulturnog života XIX. stoljeća (sl. 1). Uz političko i književno djelovanje Kukuljević je bogatim znanstvenim radom sudjelovao u postavljanju temelja budućim autonomnim znanstvenim disciplinama poput historiografije, arheologije, etnologije, epigrafije, povijesti umjetnosti i muzeologije.¹ Izuzetno je značajna bila njegova angažiranost u očuvanju različitih starina kojom je pridonio počecima zaštite kulturne baštine u Hrvatskoj. Kukuljevićeva se konzervatorska djelatnost može sagledati kroz tri oblika djelovanja:

1 Iscrpna biografija Ivana Kukuljevića Sakcinskoga u Smičiklas, T. (1892.): Život i djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, *Rad JAZU*, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 110-204. Izbor pjesama, drama, putopisa, biografija i govora u: Batušić Batušić, N. (1997): Ivan Kukuljević Sakcinski, u: Ivan Kukuljević Sakcinski : izabrana djela, *Stoljeća hrvatske književnosti* [prir. Nikola Batušić], Zagreb: Matica hrvatska, 11-37. O djelovanju Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine više vidjeti u: Borošak Marijanović, J. (2007.): Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine“ u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet. 2007. O Kukuljevićevu doprinosu razvoju povijesti umjetnosti kao znanosti više vidjeti u: Mance, I. (2010.): Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj druge polovine 19. stoljeća, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.

prvo, kroz osnivanje i vođenje Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine; drugo, kroz brojna objavljena djela, prije svega putopise i slična izvješća s terena; i treće, kroz praktično djelovanje službenoga konzervatora za Hrvatsku i Slavoniju.

Kukuljević je bio osnivač i predsjednik Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine koje je osnovano² 21. travnja 1850. godine, a prestalo s djelovanjem 13. lipnja 1878. kada je iz njega nastalo Hrvatsko arheološko društvo. Društvo se od prvoga dana profiliralo kao organizacija koja se bavila otkrivanjem, sakupljanjem, istraživanjem i očuvanjem kulturne baštine.³ Pokrenulo je glasilo *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku* koje je izlazilo neredovito od 1850. do 1875. godine, a glavni je urednik i autor velike većine objavljenih članaka bio upravo Kukuljević. Časopis je bio osmišljen kao zbornik tekstova raznolike tematike i izvješća o radu Društva (pravila, upitnik s odgovorima, zapisnici sa sjednica, izvješća s terena, popis članova i slično). Jedan se dio objavljenih članaka bavio materijalnom, pokretnom i nepokretnom, ali i nematerijalnom kulturnom baštinom poput različitih narodnih običaja i usmene književnosti. U *Arkivu* je bio predstavljen i upitnik *Pitanja na sve prijatelje domaćih starinah i jugoslavenske povjestnice* upućen suradnicima i stanovništvu kojim se nastojalo pokrenuti sustavno evidentiranje svih oblika kulturne baštine u čemu se prepoznaje preteča nikad dovršene umjetničke topografije. Upravo je naglasak djelovanja Društva na sabiranju i inventarizaciji predstavljao bitnu razliku u odnosu na raniju generaciju iliraca jer se

2 Sastanku su uz Kukuljevića prisustvovali Vjekoslav Babukić, Mijat Sabljar, Mirko Bogović, Nikola Vakanović, Dragutin Rakovec i Ferdo Žerjavić.

3 Kukuljević Sakcinski, I.(i sur.) (1851.): Pravila društva za Jugoslavensku povjestnicu i starine, *Arkiv za povjesnicu jugoslavensku* 1, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, 237.

1 Ivan Kukuljević Sakcinski (1816.-1889.) (preuzeto iz: Smičiklas, T. (1892): Život i djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, *Rad JAZU* 110: 110-204, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.)

Ivan Kukuljević Sakcinski (1816-1889) (taken from: Smičiklas, T. (1892): The Life and Work of Ivan Kukuljević Sakcinski, *Rad JAZU* 110:110-204, Zagreb, Yugoslav Academy of Science and Art)

nastojalo pronaći nepobitne dokaze za pisanje nacionalne povijesti.⁴

Društvo je od osnutka sve predmete doniralo Narodnomu muzeju i sudjelovalo u uređenju zbirke koje su se ubrzano povećavale zahvaljujući radu Kukuljevića, Mijata Sabljara i Ljudevita Vukotinovića. Članovi Društva imenovani su povjerenicima na terenu koji su izvještavali o stanju kulturne baštine i u svojoj službi objedinjavali djelovanje antikvara, povjesničara, arheologa, etnologa, konzervatora i muzealaca.⁵ Društvo je u svojem djelovanju objedinjavalo određene značajke povijesnoga društva i muzejske ustanove te je predstavljalo početke organizirane službe zaštite. Pred kraj djelovanja Društva objavljeni su *Naputak kako se imadu iztraživati, sakupljati i čuvati starine u Hrvatskoj, Dalmaciji i Slavoniji*, s prijedlozima ispravnog načina očuvanja spomenika, i *Promemoria o starinah u Hrvatskoj, Dalmaciji*

i Slavoniji, izradjen društvom za poviest i starine Jugoslavenah u Zagrebu, kataloški prikaz starina, oboje namijenjeni institucijama državne uprave.⁶

Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina imenovalo je Kukuljevića konzervatorom (1855.-1869.) i dopisnikom (1869.-1889.) za Hrvatsku i Slavoniju čime je zaštita kulturne baštine u sjevernoj Hrvatskoj dobila službeni oblik i izjednačila se s ostalim hrvatskim pokrajinama.⁷ Obnove pod Kukuljevićevom nadležnošću prvi su dokumentirani konzervatorski postupci u kontinentalnoj Hrvatskoj, koji nastoje pratiti suvremene europske primjere čime se uklapaju u opću sliku tadašnjega poimanja arhitektonske baštine i načina njezine obnove. Posebno poglavlje u njegovu konzervatorskome djelovanju zauzimaju intervencije na župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Glogovnici (1858.-1860.) i crkve sv. Ane u Donjoj Vrijeski (1858.-1861.). Kukuljevićevi su prijedlozi u restauriranju glogovničke crkve nosili određena obilježja stilskoga restauriranja s čime se Središnje povjerenstvo i član Moritz Löhr nisu slagali. Središnje je povjerenstvo namjeravalo minimalno intervenirati zbog očuvanja postojećeg stanja dok je Kukuljević pokušao crkvi vratiti pretpostavljeni izvorni, gotički izgled.⁸ Kukuljević nije lako odustajao od svojih uvjerenja jer je i nakon dobivenoga mišljenja Središnjega povjerenstva nastavio zagovarati gotizaciju arhitektonske kompozicije crkve što je rezultiralo prigradnjom neogotičkoga zvonika na zapadnom pročelju. Slične je intervencije u gotičkome stilu zagovarao pri restauriranju crkve u Donjoj Vrijeski, ali je nedostatak novaca spriječio provedbu.

IZVJEŠĆA S PUTOVANJA 1854. I 1856-1857.

Kukuljević je cijeli život bio strastven istraživač koji je učestalo poduzimao putovanja u svrhu neposrednoga proučavanja kulturne baštine.⁹ Najznačajnija je putovanja obavljao u sklopu djelovanja Društva, a služila su kao nadomjestiva etapa u znanstvenome istraživanju. Osobno se upoznao s raznim starim građevinama u postojećem prostornom i urbanom okruženju, kao i s različitim knjižnom i arhivskom građom, te je istovremeno širio mrežu suradnika.¹⁰ Putopisna se forma pokazala idealnom za prikazivanje povijesnoumjetničke, arheološke i povijesne baštine.¹¹ Izvješća s putovanja čitala su se na sjednicama

6 Kukuljević Sakcinski, I. (1875.a): Zaključci društva glede čuvanja starinah, *Arhiv za povijestnicu jugoslavensku* 12, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povijestnicu i starine, 160-165.

7 Jurman-Karaman, D. (1955.): Ivan Kukuljević-Sakcinski: prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5: Beograd: Publicističko-izdavački zavod „Jugoslavija“, 149; Čorić, F. (2010.): *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918.*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, 85.

8 U teorijskome objašnjenju Kukuljević upotrebljava izraze *stilski primjereno, stilu odgovarajuće, sukladno stilu i odgovarajuće gotičkom stilu*. *Kukuljević Sakcinski 1858.

9 Bogišić, R. (1956.): Stogodišnjica jednog značajnog putovanja po Dalmaciji, *Slobodna Dalmacija* 3646: 3 Split: Novinsko-izdavačko poduzeće, „Slobodna Dalmacija“.

10 Mance, I. (2010.): nav.dj.: 158.

11 Čorić, F. (2010.): nav.dj.: 72.

4 Mance, I. (2010.): nav. dj.: 71.

5 Borošak Marijanović, J. (2007.): nav.dj.: 64.

Društva i redovito objavljivala u *Arkivu*. Kukuljević je pomno zapisivao sve što je zapazio, posebice ako je riječ o građevinama o kojima nije bilo pisanih izvora.¹² U njima se nije ograničio samo na povijesni i povijesnoumjetnički pristup, već se naslućuje i početak konzervatorskoga pristupa prema kulturnoj baštini. U povijesnom je pristupu naglasak bio na predstavljanju pronađene arhivske građe. Povijesnoumjetnički je pristup bio utemeljen na prikazu povijesnoga razvoja i opisu arhitektonske kompozicije starih građevina. Konzervatorski se pristup očituje brigom za očuvanje baštine. Kukuljević je upozoravao na postojeće stanje zapuštenosti starih građevina i neodgovoran odnos lokalnoga stanovništva koji je građevine doveo do takvoga izgleda. Glavni su neprijatelji kulturne baštine upravo bili ljudi koji su svojim neznanjem i indiferentnošću dopuštali njezino propadanje i uništavanje. Iako u tekstu nije nudio svoje prijedloge o načinu obnove, Kukuljević je kroz osuđivanje prenamjene sakralnoga objekta u privatni, odnošenja građevnoga materijala s arheoloških lokaliteta, nevjeste obnove ili nepažljivoga postupanja sa spomenikom ipak otkrivao svoju viziju očuvanja. O zaštiti starih građevina trebala bi se podići svijest društva, civilne, vojne i crkvene vlasti, te bi ih se trebalo koristiti u skladu s njihovim karakterom, a pokretna bi se umjetnička djela koja više nemaju svoju funkciju trebala smjestiti u muzej.

Osobito je značajno *Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jeseni godine 1854.* objavljeno 1855. godine nakon dvomjesečnoga putovanja započetog 23. rujna 1854. godine. Glavna mu je namjera na putovanju bila skupiti izvore za povijest hrvatskoga naroda do XII. stoljeća te podatke za budući biografski leksikon umjetnika *Slovník umjetnikah jugoslavenskih*.¹³ Istovremeno je pomno proučavao stare građevine, rukopisna i tiskana djela, slike, skulpture i stari novac te je s puta donio nekoliko stotina umjetnina, kao i obilje građe o hrvatskim umjetnicima. Tijekom putovanja obišao je gradove Rijeku, Bakar, Senj, Zadar, Šibenik, Split, Klis, Omiš s Poljicama te otoke Krk, Rab i Pašman. Na svakome većem zadržavanju navodio je arhive i knjižnice koje grad posjeduje te što se u njima vrijednoga može pronaći. Neizostavno je bilo i pažljivo proučavanje starih građevina i arheoloških lokaliteta. Kukuljevića je pogađala nebriga za stare građevine koje stoje kao svjedoci slavne povijesti hrvatskoga naroda. U izvješću je redovito upozoravao na loše stanje, nemar, indiferentnost, krivu prenamjenu ili nedovoljno poznavanje starih građevina. U Bakru je primijetio crkvu sv. Andrije apostola koja je brigom mjesnoga župnika Vjenceslava Šoića i troškom *bogoljubnih* Bakarana obnovljena nakon što je dugo vremena bila zapuštena i ruševna.¹⁴ Pri posjetu Zadru poimenice je naveo tri srednjovjekovne

crkve koje su devastirane tadašnjom namjenom jer se više nisu koristile za bogoslužje. Crkva sv. Donata služila je kao vojno skladište. Unutrašnjost je bila potpuno nedostupna jer je bila krcata drvenim gredama i daskama. U crkvi sv. Nedjelje nalazili su se raskomadani i razbacani ostaci skulptura koji bi se trebali nalaziti u muzeju, a na grobnim su spomenicima spavali prosjaci. Crkva sv. Vida koristila se kao spremište i staja. Kukuljević je postavio retoričko pitanje: *Kolika bi se usluga učinila nauku starinarstva u prve krstjanske umjetnosti, kad bi se ove crkve, ako već na službu božju služiti nemogu, barem toliko u časti držale, da se neoskvrnjene i prazne ostave, te da mogu kad ne za pobožnost a to barem za nauk služiti.*¹⁵ Za restauriranje šibenske katedrale, koje je financiralo Namjesništvo, zaključio je da novi stupovi i kapiteli kojima se planiraju zamijeniti stari oštećeni neće moći prkositi vremenu jer su izrađeni od lošega materijala s kratkim vijekom trajanja,¹⁶ a istovremeno je pohvalio restitucijski projekt za splitsku katedralu pod nadzorom Vicka Andrića kojim se crkva imala vratiti u prvobitno kasnoantičko stanje.¹⁷ Prilikom posjeta Solinu primijetio je da je *manija* za klasičnim spomenicima toliko prevladala da je interes istraživača starina potpuno odvuksa od srednjega vijeka i kršćanstva. U Splitu postoji Arheološki muzej u kojem se čuvaju starine iz Solina i koji bi trebalo proširiti, ali za njegovo uređenje nema potrebnih sredstava te (...) *stoji u najvećem neredu u nekih sgradah na obali morskoj, koja priliče više žitnim magazinom, nego li prostorom onakim kakve zahtjeva vrijednost onih stvari što se tamo pobacane nalaze.*¹⁸

Kukuljevićevo najopsežnije putovanje obavljeno je u jesen i zimu 1856. godine, točnije od 6. rujna 1856. do 5. veljače 1857. godine. Odmah nakon povratka u četvrtome je broju *Arkiva* 1857. godine bilo objavljeno *Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine*, a zatim je na temelju putnih bilješki nastao i putopis koji je izdan tek 1873. godine. Razlozi odlaska bili su jednaki, a na petomjesečnome putu obišao je Liku, Hrvatsko primorje, Dalmaciju i otoke, Dubrovnik, ali se zaputio i u inozemstvo te posjetio Kotor, Albaniju, Krf i Italiju. U izvješću se ponegdje ponovno pronalazi Kukuljevićev eksplicitan stav o brizi za stare građevine. Posebno je upozorio na veličanstvene utvrde Vojne krajine koje su većinom ostale u ruševnome stanju zahvaljujući ljudskom nemaru. Feldmaršal Laval Nugent bio je zaslužan za restauriranje Dubovca, a poglavarstva

15 Kukuljević Sakcinski, I. (1855): nav. dj.: 264. Crkva sv. Vida srušena je već 1877, a ona sv. Nedjelje 1891. godine, te su na njihovim mjestima podignute privatne kuće. Novak, V. (1954.): Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru, *Zadarska revija*, Zadar: Matica hrvatska, 296-297.

16 Kukuljević Sakcinski, I. (1855): nav. dj.: 267-268.

17 Kukuljević Sakcinski, I. (1855): nav. dj.: 269; Kečkemet, D. (1993.): *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator, 1793-1866*, Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture; Književni krug, 98-119.

18 Kukuljević Sakcinski, I. (1855): nav. dj.: 277-278.

12 Mance, I. (2010.): nav. dj.: 178-179.

13 Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): *Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jeseni godine 1854.*, Neven 17-18; Zagreb: Matica ilirska, 261.

14 Isto.

za Otočac i Senj.¹⁹ U Vitalju je posjetio vojnu upravu zbog spašavanja ostataka utvrde. U Brinju je burno reagirao na uništenje oslika u župnoj crkvi koje je lokalni župnik (...) *dao r a d i l i e p o t e !* (...) *pomazati krečom.*²⁰ Detaljno je opisao oštećenje i raspukline na unutrašnjim zidovima i svodu kapele.

Za zapuštenu crkvu sv. Ivana Krstitelja u Rabu smatrao je da bi se mogla popraviti malim troškovima. Analizirao je mozaike na podu koji su na mnogim mjestima bili izvađeni. Čitava je površina bila prekrivena pijeskom i krečom pa se nisu mogli vidjeti ni grobni spomenici. Pritom su razvaljeni starinski, lijepo izrađeni i pozlačeni drveni oltari iz XIV. i XV. stoljeću. U benediktinskom su samostanu lijepi starinski stupovi iz XII. stoljeća služili za potporu loše drvene konstrukcije.²¹ Iz Kukuljevićevih se bilježaka jasno vidi i koliko je bio ogorčen i potresen stanjem u Ninu. U gradu koji je nekada imao pedeset tisuća, sada je bilo jedva osamsto stanovnika. Sve su građevine bile u ruševnom stanju, a njihov je građevni materijal upotrebljen za izgradnju novih zgrada. Svuda su se nalazile hrpe građevnoga materijala s urušenih zgrada, kameni ulomci s natpisima, dijelovi kipova i arhitektonske plastike. Mletačka i turska uprava uništile su sve tragove iz vremena biskupa Grgura i (...) *neustrašeni taj branitelj najsvetije svetinje naroda svoga neima ni grobnog spomenika, a barbarstvo sadašnjega svieta razori i ono malo spomenikah kasnijih biskupah ninskih, što su još prije 20 do 30 godina u crkvi stajali.*²² U nekim se crkvama nije obavljalo bogoslužje; crkva sv. Vida zjapila je prazna, a u crkvi se sv. Križa nalazilo skladište sijena za stoku. Kukuljević je naveo cijeli niz primjera gdje su novo-gradnje građene na vrijednim antičkim i srednjovjekovnim građevinama: *U kući gradjana Piazza, na koje mjestu stajaše prije samostan koludricah, vide se razbacane mnoge glavice od crkvenih stupovah, a na kamenitom i zidanom groblju koludricah stoji u najvećom smradu nečisto blago. – U dvorišću gradjana Vida Balovića nalaze se tragovi rimskoga kupališća s podom o mozaika.*²³ U pojedinim novim zgradama uzidani su vrijedni antički spoliji: *U kući pokojnoga Ante Šimetta uzidan je rimski kamen s kipovi triuh ženah. – U kući Nike Stulića služe za stube dva rimska kamena s napisi na polovici prelomljenimi, a u zidu uzidani su komadi rimskih stupovah i liepih glavicah.*²⁴

U Zadru je primijetio neprimjerenu prenamjenu crkve sv. Vida u kojoj se još prije pedeset godina održavala (...) *služba božja, sada je u njoj stan nečistoga blaga, octa (sirčeta),*

*vina i svakojake ropotarije. U jednom kutu kraj bevande (vino pomješano vodom) leži starinski kameniti kip sv. Vida, a na njemu počiva posuda vinska. Sadašnji gospodar crkve želi ju još više skvariti, budući da ju namjerava za privatnu porabu produžiti i jednu stranu zida porušiti.*²⁵

Za pozlaćenu je srebrnu *rukomiju* (posudu za pranje ruku) iz XV. stoljeća koja se nalazila u riznici dubrovačke katedrale izrazio žaljenje jer se svećenici o njoj nisu dovoljno brinuli zbog čega je bila onečišćena i prekrivena voskom, a kip Orlanda uočio je zabačenoga u jednom kutu Kneževa dvora.²⁶ U Boki kotorskoj vidio je poluruševnu crkvu sv. Nedjelje koju su namjeravali srušiti što ga je potaklo na zaključak kako se tamo nitko nije brinuo o graditeljskom naslijeđu kojim je područje toliko bogato kao malo koja pokrajina u Austrijskome Carstvu.²⁷

Da su ovakva putovanja bila iznimno plodonosna, potvrđuje Kukuljevićevo otkriće Višeslavove krstionice (sl. 2) koju je prilikom posjete Veneciji 1853. godine spazio u muzeju mletačkoga vlastelina Teodora Corraera te probudio interes hrvatskih znanstvenika koji su je tek u prvoj polovici XX. stoljeća uspjeli vratiti u Hrvatsku.²⁸ Uz Višeslavovu krstionicu Kukuljević je prvi prikazao i natpis kneza Branimira iz Muća, a značajan je i njegov doprinos otkrivanju Bašćanske ploče.

PUTNE USPOMENE IZ HRVATSKE, DALMACIJE, ALBANIJE, KRFA I ITALIJE, 1873.

Godinama nakon putovanja s kraja 1856. Kukuljević je 1873. godine objavio *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, putopis koji predstavlja znatno proširenu i prilagođenu verziju izvješća iz 1857. godine. Budući da je izvješće bilo izdano u glasilu Društva, prije svega je bilo namijenjeno članovima Društva i suradnicima dok su *Putne uspomene* prilagođene širemu čitateljstvu. Razlika je odmah vidljiva u količini teksta: izvješće čini osamdesetak, a putopis stotinu četrdeset stranica. Pišući ga s odmakom, Kukuljević se puno više koristio poznatom znanstvenom literaturom koju je u međuvremenu proučio, a njegova su zapažanja obogaćena povijesnim podacima i zanimljivoštim s putovanja. U putopisu je donio opširne opise svih mjesta kroz koja je prošao, osobito umjetničkih djela s kojima se susreo, počevši od arhitektonskih opisa katedrala, privatnih kuća i ruševina burgova, preko analiza likovnih djela, oltarnih pala, fresaka, skulptura, grbova i natpisa, pa sve do prikaza sadržaja gradskih i crkvenih arhiva. Na

19 Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, 306.

20 Isto: 307.

21 Isto: 312-313.

22 Isto: 316-317.

23 Isto: 318.

24 Isto: 319.

25 Isto: 319

26 Isto: 338.

27 Isto: 345.

28 Kukuljević Sakcinski, I. (1854.): Izviestje načelnika društva g. Ivana Kukuljevića Sakcinskog o svom putovanju u Mletke i u Beč god. 1853., *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 3, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine, 336.

Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): nav.dj.: 390-392; Matijević Sokol, M. (1996.): Ivan Kukuljević Sakcinski kao epigrafičar, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 8-9: Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, 86.

2 Višeslavova krstionica, prilog četvrtomu broju *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku* (preuzeto iz: Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavensku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 305-392, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.)

Višeslav's baptismery, appendix to the fourth volume of *Arkiva za povjestnicu jugoslavensku* (taken from: Kukuljević Sakcinski, I. (1857): Report on travels through Dalmatia and Naples and Rome with special emphasis on Slavic literature, art and antiquities, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 305-392. Zagreb: Society for Yugoslav History and Antiquities)

tome putovanju arhitektura postaje znatno veći predmet interesa nego u prijašnjim izvješćima što zasigurno ima veze s Kukuljevićevim imenovanjem službenim konzervatorom Središnjega povjerenstva. Uz iscrpnu formalnu analizu umjetnina dodao je podatke o autoru, godini nastanka, natpisima i povijesti pojedine slike, crkve ili mjesta, ukoliko je s njima bio upoznat. Pišući o arhitektonskim djelima, redovito je prikazivao njihov smještaj u prostoru čime je afirmirao i njihovu ambijentalnu vrijednost. Donio je i niz saznanja o trgovini, obrtu i gospodarstvu određenoga područja, opisao običaje, vjerovanja i mentalitet ljudi. Pritom je iskazao vlastite stavove o životu i kulturi drugih ljudi te tako pružio vrijedne podatke o svome svjetonazoru. Kao putopisac otkrio je druge, ali i sebe.²⁹

²⁹ Grbić-Jakopović, J. (2002.): Etnoantropološki podaci u Kukuljevićevim putopisima, Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama: zbornik radova znanstveno-stručnih skupova Matice hrvatske 1995.-2000. [ur. Božena Filipan], Varaždinske Toplice: Matica hrvatska, 200-201.

Na putu Kukuljević nije zaboravljao upozoriti na nebrigu o kulturnoj baštini pojedinoga područja. U obilasku karlovačkog Dubovca za zapuštenu je kapelu sv. Mihaela zabilježio da su je zaboravili nemarni potomci junaka koji su je nekoć branili od Turaka.³⁰ Vrlo je ostrim riječima govorio o krivcima za uništavanje graditeljske baštine. Grad Blagaj nije razrušila (...) *tudja ruka neprijateljska, nego mačuhinjska nebržljivost njemačko-krajiške uprave*,³¹ a grad Budački zapustilo je i u konačnici uništilo (...) *krajiško poglavarstvo, a kamenjem od zidova sagradiše častničke kuće i potaracaše javne drumove*.³² Može se opaziti da neprijatelj baštine ovoga područja nije bila turska uprava, iako se to uobičajeno smatra, već austrijska vojna uprava koja se nije brinula o hrvatskim spomenicima. U Brlogu se nalazio burg na brdašcu koji je donedavno bio čitav, ali je sada bio uništen jer je građevni materijal upotrebljen prilikom izgradnje zgrade za smještaj kapetana. Kukuljević je ponovo zaključio da je austrijska vojna uprava (...) *više razorila i opustošila starih gradjevinskih spomenika u gornjoj Hrvatskoj, negoli Turci i svi ratovi, što su se vodili po našoj zemlji*.³³ Tadašnje ruševno stanje frankopanskoga burga kod Slunja potpuno je neusporedivo s onim kako je prije pedeset ili sto godina izgledao: (...) *jedva bi ga upoznao, osakaćena i ogrebena ljudskom zlovoljnom rukom, a ogrižena i razderana zubom vremena nemila. Potomci silnih knezova krčkih ugnjezdije tu svoje stanje i gospodstvo za više vjekova, dok im ga lukavost njemačka, pod izlikom sile turske, neugrabi i pod svojom vojničkom upravom nepredade zapuštenu i razsuta za stan orlovom, liromišem, zmijam i gušterom*.³⁴ Poseban je primjer lošega postupanja i neosjetljivosti vojne uprave prema starim građevinama slučaj zadarskoga sv. Donata koji je (...) *u našoj domovini i u čitavom austrijskom carstvu najstarija crkva, nije samo zapuštenu, nego po c. kr. eraru drvenimi gredami, podovi, daskami, škrinjama itd. tako izgrđjena, da se njezina slika okom ni shvatiti nemože. Vojnička uprava pretvori ovaj najznamenitiji građevni utvor svega carstva u prosti vojnički magazin, a izvana je crkva tako zanemarena, bršljanom obraščena i kućama obzidana, da stranac ni razabрати nemože, da li tu kakova crkva stoji*.³⁵ Crkva je imala sakralnu funkciju do 1798. kada ju je uz godišnju novčanu naknadu preuzela austrijska uprava i pretvorila u vojničko skladište. Tada su oltari, relikvije i ostale dragocjenosti prenesene u katedralu, a unutrašnji je prostor crkve drvenom nosivom konstrukcijom podijeljen na dva kata. Upravo je Kukuljević, zahvaljujući svojoj moći opažanja i upućivanja javnosti na probleme zaštite, bio među prvima koji su upozorili na barbarski odnos prema arhitektonskim

³⁰ Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare, 4.

³¹ Isto: 7.

³² Isto: 6.

³³ Isto: 16.

³⁴ Isto: 7.

³⁵ Isto: 34.

znamenitostima kao što je crkva sv. Donata.³⁶ Podjednako su bile odgovorne i svjetovna vlast, koja je pristala na prenamjenu u vojno skladište, i crkvena vlast, koja je odustala od sakralne namjene i pristala na materijalnu razmjenu.³⁷

Cijelim se putem Kukuljević susretao s brojnim ruševinama burgova i kuća, što ga je posebno žalostilo. Glavni je krivac za razorenu i zanemarenu građevnu baštinu najčešće bilo dugogodišnje ratovanje Mletačke Republike i Osmanskoga Carstva koje je bilo uzrokom da stanovništvo Raba (...) *spane brojem i bogatstvom, te da mnoge krasne kuće, urešene umotvornimi nakiti, ponositimi grbovi, mramornimi stubami i doksati stoje sada ili zanemarene ili puste.*³⁸ Sličnu sudbinu spaljene zemlje doživio je Nin koji je (...) *imao negda 16 crkava s velikim brojem žiteljstva. Sada ima grad jedva nješto preko 800 stanovnika, a na mjestu staroga velikoga grada leže skoro same ruševine, odkad su i taj grad Mletčani god. 1571. i 1646. požgali, bojeći se tobož da se Turci u njemu nastane. Kuće i palače jesu sad razorene, samostani i crkve razsute ili zapušćene, dvostruke ograde oko bivšega grada s tornjevi poluporušene, uresi na zidovih oštećeni i razlomljeni, napisi rimski i srednjega vieka kojekuda razbacani, mnogi služe za stube, za tarac ili za krpež kućnih mirova. Svuda gledaš pustoš, svuda zator i tugu, a među ruševinom nagaziš često na brabor ili gluvaju, gluhu crnu zmiyu, što se u Ninu mjesto ljudih u stare zidine namjestila.*³⁹

Prema Kukuljevićevu mišljenju veliki je neprijatelj nerijetko bilo lokalno svećenstvo. Kripta sv. Stošije u Zadru je (...) *urešena starinskim oltarom svete Anastazije, ali od upravitelja crkve tako zanemarena, da Zadranom doista malo na čast služi, što se za svoje najznamenitije umotvore tako malo brinu.*⁴⁰ Crkvicu sv. Nikole u Zatonju zapustili su nemarni svećenici, a Zmajevićevo sjemenište u Zadru zadarski nadbiskupi. Uz državnu i vojnu upravu te svećenstvo, Kukuljević je često navodio običan puk kao primjer lošega *skrbnika* za baštinu. S ironičnim prizvukom komentirao je prenamjenu crkvenih građevina u privatne svrhe. Crkvice sv. Vida u Zadru prenamijenjena je (...) *za privatni magazin, isto tako kao i crkvice sv. Nedjele i blažene Gospoje. (...) U toj crkvici, u kojoj ima oltar napis od g. 1447. služi ovaj sada za ognjište siromašnih stanara.*⁴¹ Detaljno je opisao i sudbinu benediktinskog samostana na Višnjici kraj Dubrovnika. Jedan je dio bio pretvoren u starački dom, a drugi u gostionicu. Posebno ga je iritiralo što je umjesto redovnika morao gledati (...) *razkalašene vojnike, mjesto*

*skladnoga redovničkoga pojanja uz orgulje slušati urlikanje pijanih veseljaka, mjesto osamljene stolice mudre Minerve, motriti razuzdanost razpaljenih Bakantica, nije baš ni malo ugodno za putnika, koji se odpremio u široki svijet ozbiljnom svrhom, da kupi znanje, da traži pouke. U negdašnjem blagovalištu, gdje se negda uz tiho blagovanje čitahu sveti nauci i uspomena mrtvih, uz pojanje psalma, točilo se sada vino i pivo, te simo i tamo skakahu razvrćene služkinje po taktu zapoviedajućih žandara i vojnika austrijskih. Pjevanju i vikanju nebijaše kraja.*⁴² Kukuljević je imao decidirano i vrlo negativno mišljenje o prenamjeni crkvenih građevina. Posebno je upozorio da je crkvice sv. Križa u Ninu, (...) *zadužbina Godeslava župana zapušćena, nitko se nebrini za spomenik hrvatske prošlosti. Ali susjedni mieščani hrane u njoj sieno i slamu za svoju marvu.*⁴³

Kukuljević je zapazio i lošu obnovu crkvenoga namještaja. Nerijetko je bio nezadovoljan kasnijim intervencijama i smatrao je da su umjetnička djela *pogrđena*. Za oltarnu sliku sv. Pavla Pustinjaka župne crkve sv. Trojstva u Otočcu primijećuje da je pri obnovi pokvarena *novim lošim bojadisanjem*,⁴⁴ a za onu sveca od Berganta u crkvi u Sincu da ju je 1846. godine popravio i pokvario Karl Warth. Kapela u Sokolcu imala je u srednjem brodu slike utemeljitelja Bartola i Nikole Frankopana koje (...) *dade surovi neki župnik krečom pomazati. Isto tako propadoše prozorna stakla sa starimi slikami, te ih zamieniše obična biela stakla. Jedini iz drva umno izrezani oltar Sv. Antuna sačuvan je iz starih vremena, ali bi trebalo da ga poprave.*⁴⁵ Kukuljević je negodovao što je nekad oslikana otvorena galerija sv. Stošije u Zadru sada zazidana, a smatrao je i da je obnova pokvarila župnu crkvu u Tugarama.⁴⁶ Prema njegovu su mišljenju crkve u Rabu bile izuzetno vrijedne zbog starina, umjetnosti i raznih dragocjenosti u sakristijama. Posebno mjesto pripalo je katedrali u Rabu (...) *premda je i ova od kasnijih popravaka mnogo izkvarena.*⁴⁷ U župnoj crkvi u Skradinu Kukuljević je uočio lijepe slike koje su (...) *kao obično po Dalmaciji, nagrdjenih kojekakvimi srebrnimim i medenimi krunicami, medaljami itd. U kapeli sv. Jerolima ima takodjer liepa slika ovoga svetca, ali njegovu krasnu čelavu glavu nakitiše visokom srebrnom krunom, te mi se ovaj sveti zaštitnik Dalmacije pričinio kao kinezki mandarin, tako ga smiešna čini ta ni njemu ni slici nepripadajuća tornjeva kruna.*⁴⁸

Na ovome putovanju ponovno se susreo i s Bašćanskom pločom koju je prvi put vidio 1851. kada ga je klerik Petar Dorčić upozorio na taj spomenik u crkvi sv. Lucije u

36 Inicijativom austrijskoga povjesničara umjetnosti Rudolfa Eitelbergera 1870. godine Sv. Donat je vraćen u ruke crkvene uprave, ali se u crkvu uselilo vinarsko društvo. Godine 1877. bile su uklonjene drvene pregrade i obavljena prva arheološka istraživanja nakon čega je Sv. Donat korišten kao muzej. Novak, V. (1954.): Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru, Zadarska revija, Zadar: Matica hrvatska, 296.

37 Isto: 296.

38 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 28.

39 Isto: 41.

40 Isto: 34.

41 Isto: 35.

42 Isto: 86.

43 Isto: 42.

44 Isto: 13.

45 Isto: 17.

46 Isto: 34, 70.

47 Isto: 28.

48 Isto: 49.

Jurandvoru kraj Baške na otoku Krku.⁴⁹ Tada je izvijestio o pronalasku *prastarog glagolskog napisa* koji nije uspio uspješno prepisati jer je kamena ploča bila poprilično oštećena i nagrižena.⁵⁰ Kada je Kukuljević ponovno pokušao pročitati (...) *napisano, opet nikud nikamo, jer među poznatimi glagolskimi pismeni, bijaše nekih nepoznatih, nekih izlizanih ili zamazanih, a nekih krivo izrezanih ili zubom vremena izgrebenih. Tekar kasnije nagadjah iz pisma da će biti napis iz XI. ili XII. vieka, dakle najstariji hrvatski što ga imamo. Po nagadjanju Črnčićevom, prispodabljujući njegov prepis, priobćen u ‚Književniku‘ s mojim velikim odtiskom na mokroj hartiji i novijom fotografijom, mogao bi se napis nekako (...) pročitati (...).*⁵¹ Zahvaljujući njegovoj upornosti, Bašćanska je ploča na kraju pročitana i pravilno vrednovana te se danas s pravom smatra *dragim kamenom* hrvatske pismovne kulture.⁵²

Izvrstan citat iz Kukuljevićeva putopisa govori o nastajanju i nestajanju umjetničkoga djela, odnosno o trudu koji je uloženo da bi se sakralna građevina podigla te obrnuto proporcionalnome naporu utrošenome u njezino održavanje. Njegov senzibilitet za umjetnine i lijepe radove dodatno je naglašen opisom dojma koji takvo zdanje ostavlja na običnoga čovjeka i iskazanom uznemirenošću zbog nebrige za očuvanjem narodnoga blaga. U Rabu se stare crkve sv. Ivana Evanđelista i sv. Ivana Krstitelja nalaze (...) *u razvalina, premda se od posljednje sva njezina klasična slika i gradjenja slog razabrati može. Kada domoljubni Hrvat u ovu crkvu stupi, pak po prekrasnom mozaiku, sada smradom i ruševinom pokrivenom gazeći, krasne one stupove i glavice, umjetno izrezane oltare i kipove, veličanstvene arkade i svodove, lagahne visoke prozore i kamenite grobove s latinskimi i glagolskimi napisima motri, mora da ga obuzme gorka tuga nad propašću naroda i svega toga, što mu je negda pripadalo.*⁵³ Kukuljević je s neskrivenim ogorčenjem komentirao ambivalentan odnos države prema spomenicima u pojedinim dijelovima Austro-Ugarske Monarhije. Dok [...] *sada leži jedan od najljepših spomenika naroda hrvatskoga zapušten i poluporušen, dočim se na popravljavanje kojekakvih mnogo manje vrijednih sgrada u austrijskih i ugarskih zemljah iz državnih blagajna, koje također Hrvati podpomažu, na tisuće i tisuće troši, pak ipak stoji baš ova crkva pod neposrednom upravom države.*⁵⁴

Bespoštedna je kritika upućena i odnosu suvremenih Dubrovčana prema svojoj baštini jer (...) *tmina zaboravnosti zakapa u Dubrovniku i svaku uspomenu na one mnogozaslužne ljude, koji svojim duševnimi djeli podigoše ime Dubrovnika na visoki stupanj slave. Pak da nam nisu slučajno sačuvana*

*ova djela umnih Dubrovčana, nezahvalno potomstvo nebi im poznalo ni imena. Susjedna Italija, koja bijaše u tolikih stvarih uzorom i ogledalom Dubrovnika, prebogata je spomenici svojih slavni ljudi, među kojima ima i nekoliko Dubrovčana, ali u Dubrovniku zaman ćeš tražiti podobne spomenike, kao da su Dubrovčani zavidili slavu i zasluge svojim sugrađanom po istoj njihovoj smrti.*⁵⁵ Kritika se može protumačiti na dva vrlo različita načina. Prva je mogućnost da Kukuljević nije shvatio temeljno socijalno pravilo Dubrovačke Republike da se zasluga kolektiva uvijek postavlja iznad zasluge pojedinca, a druga mogućnost predstavlja još jedan dokaz svekolikog i kulturnog propadanja nakon nestanka Dubrovačke Republike.

Sasvim je drugačija situacija bila u Splitu. Kukuljević je s velikim poštovanjem pisao o djelovanju Francesca Carrare, Giovannija Franceschija, Francesca Lanze i Vicka Andrića jer (...) *čestit Hrvat nemože na ino, nego sa zahvalnošću priznati njihove trude za jednu od najljepših i najznamenitijih zemalja svoga naroda.*⁵⁶ Posebno je istaknuo osobno poznanstvo s Carrarom i Franceschijem koji su obojica bili odgojeni (...) *u talijanskom duhu, ali su nosila u grudih toplu ćut za svoju domovinu dalmatinsku.*⁵⁷ Kukuljević je bio solidno obaviješten o Carrarinu radu; u *Arkivu* je objavio Carrarine odgovore na upitnik te se je s njime dopisivao.⁵⁸ Poznao je i Bajamontijevu monografiju o Carrarinu životu i djelu koja je posthumno objavljena 1854. godine.⁵⁹ Posebno je naglasio raznovrsnost Carrarinih interesa i aktivnosti od antikvara i voditelja arheoloških iskapanja u Solinu, povijesnih istraživanja arhiva splitskoga Kapitola, numizmatičkih studija, etnografskoga proučavanja usmenog narodnog pjesništva i dalmatinskih nošnji do enciklopedijski zasnovanoga djela o Dalmaciji.⁶⁰ Giovanni Franceschi za vrijeme je Kukuljevićeva boravka bio upravitelj splitske gimnazije te je od 1845. do 1847. godine bio urednik časopisa *La Dalmazia* u kojem je objavljivao povijesne studije. Uredio je gimnazijsku knjižnicu i pomagao Carrari u radu na Arheološkome muzeju. Uz iskazano veliko poštovanje i upućene pohvale Kukuljević nije mogao izdržati da ne napomene da ipak (...) *uslied svoga talijanskoga odgojenja nisu oba rečena muža umjela priljubiti duh slovinskoga naroda, u kojega sredini kretahu se liepim uspjehom na književnom polju.*⁶¹ Upoznao je i gimnazijskoga profesora Francesca Lanzu koji je imao veliku širinu interesa i objavljivao je radove iz područja arheologije,

.....
55 Isto: 87.

56 Isto: 56.

57 Isto: 55.

58 Špikić, M. (2010.): *Francesco Carrara: polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.)*, Split: Književni krug, 216-217.

59 Bajamonti, A. (1854.): *Della vita e degli scritti dell' abate Dr. Francesco Carrara*, Spalato: Tip. V. Olivetti e Giovannizio, 1-132.

60 Špikić, M. (2010.): nav. dj.: 210-211, 216-217.

61 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 56.

.....
49 Batušić, N. (1997.): *Ivan Kukuljević Sakcinski, u: Ivan Kukuljević Sakcinski: izabrana djela*, Stoljeća hrvatske književnosti [prir. Nikola Batušić], Zagreb: Matica hrvatska, 14.

50 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 21.

51 Isto: 21-22.

52 Damjanović, S. (2004.): *Slovo iskona: Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb: Matica hrvatska, 214-215.

53 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 29.

54 Isto: 29-30.

zemljopisa, statistike, biologije, gospodarstva i farmacije.⁶² Lanza je sakupio veliku numizmatičku zbirku, stare knjige, rukopise i prirodoslovne predmete. Prema njegovu mišljenju Lanzina je zbirka bila izuzetno vrijedna i mogla se je nalaziti u svakom većem muzeju. U pohvalama je nekako najslabije prošao *domaći rodoljubni graditelj* Vicko Andrić koji se odlikovao *sukromnom radošću* te je u inozemstvu bio poznat zbog (...) *umnoga rada, te razjašnjenja i izkapanja klasičkih spomenika spljetskih i solinskih*.⁶³ Unatoč izrečnim pohvalama, Kukuljević je na kraju ipak diplomatski upozorio i na razjedinjenost te na zategnute međusobne odnose između Carrare, Lanze i Andrića.

Kroz Kukuljevićeve se putopise neprekidno provlače opisi stanja teške zapuštenosti i propadanja postojećeg kulturnog naslijeđa. Posebno je alarmantno bilo stanje u Ninu gdje je istražujući naišao na (...) *razoreni samostan, tamo na rimsko kupalište, tu na kamenite i zidane grobove, tamo na razpolovljene napise i kamenite kipove. Kraj klasičkih stupova s umjetno izvajanimi glavicama, stoje torovi za marvu, a kuda stoka gazi, tud je i tarac starih opekah i rezanih i tesanih kamena iz prošlih vjekova*.⁶⁴ Kukuljević se nije zaustavio samo na konstatacijama, već je jasno naveo da (...) *nikoga neima tko bi te starine sabirao za domaće zavode*.⁶⁵ Uslijedilo je precizno navođenje dva glavna uzroka propadanja. Prvi su uzrok predstavljale civilna i vojna uprava i lokalno stanovništvo koji su arheološka nalazišta i stare građevine primarno shvaćali i koristili kao besplatne i priručne kamenolome za izgradnju novih zgrada. Drugi je uzrok bila trgovina arheološkim artefaktima, arhitektonskom i skulpturalnom plastikom te izvoz u strane zemlje. Neobrazovani su seljaci pronađene fragmente prodavali domaćim visokoobrazovanim pojedincima poput dr. Kažimira Pellegrini-Danielija i Francesca Lanze koji su ih dalje preprodavali europskim kupcima. Major Mijat Sabljar jedva je 1852. godine uspio nabaviti kamenu skulpturu Rimljanke bez glave za Narodni muzej. Dr. Kažimir Pellegrini-Danieli preostali je dio zbirke od tristo komada skulptura, bogatu knjižnicu te zbirku medalja i slika iz Dalmacije prodao kupcima u Italiji. Kukuljević je vrlo slobodno ponovio optužbu prisutnu u usmenom pučkom pjesništvu da su (...) *njegda mletački činovnici i čitave brodove, natovarene s našimi starinama i umotvori izvažali, pak s njimi svoje mletačke palače i ljetne stanove riesili*.⁶⁶

62 Duplančić, A.–Kraljević, Lj. (1988.): Liječnici Karlo i Franjo Lanza ravnatelji Splitskog arheološkog muzeja u 19. stoljeću, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinariae* 1-2: Beograd, 153-164.

63 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.:56; Kečkemet, D.(1993.): *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator*, 1793-1866, Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture; Književni krug,98-119.

64 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 43.

65 Isto: 43.

66 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.:43; Fisković, C. (1950.-1951.): Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53: Split, Arheološki muzej Split, 197-205.

Kukuljević nije zaboravljao ni arhive pa je tako u Šibeniku opisao arhivske dokumente i njihovu važnost za vjerodostojnost podataka i čuvanje povijesnih izvora. Iste je 1873. godine došlo i do reorganizacije Središnjega povjerenstva kojom je uspostavljeno 3. odjeljenje posvećeno inventarizaciji i proučavanju pisanih spomenika i arhiva.⁶⁷ Posebno su dojmlija mjesta u putopisu koja pokazuju Kukuljevićeve romantičarsku narav. Obično su to dirljivi opisi krajolika s ruševinama davnih gradova značajnih za hrvatsku povijest.⁶⁸ S posebnim je divljenjem opisivao Split, a Salona ga je ostavljala bez daha. Zanimljiva je Kukuljevićeva svijest o različitosti recepcije Splitske i Salone između europskih i domaćih putopisaca i istraživača. Europskog putopisca u Dalmaciji zanimaju (...) *samo rimske starine. Njegovo oko traži tu ljubopitno rimske spomenike; jer druge neće da vidi. Njegov klasičnošću zanešeni um sieća ga jedino na rimsko veličanstvo, i on plače samo nad razsulom tragova rimskoga gospodstva*.⁶⁹ Kukuljević je kritizirao europske putopisce da su namjerno ignorirali lokalnu srednjovjekovnu umjetnost. Zbog dugo stvaranih predrasuda stidjeli su se (...) *izraživati prošlost tako zvanih barbarskih naroda, i gleda njekim preziranjem na spomenike i ostavše tragove života otaca sadašnjega naraštaja. Ja kao Hrvat gledao sam hrvatskim okom solinsko polje*.⁷⁰ Usprkos naobrazbi utemeljenoj na njemačkome jeziku i kulturi, Kukuljević se jasno distancirao od pozicije europskih putopisaca jer je svoj istraživački interes istovremeno usmjerio i na antičke i na srednjovjekovne starine. Kukuljevićevo proučavanje srednjovjekovnih starina predstavljalo je važan trenutak za tumačenje hrvatske povijesti. Ono je, uz organiziranu izobrazbu na hrvatskome jeziku, predstavljalo glavni čimbenik u izgradnji hrvatske nacije i prerastanju u europski narod. Glavni je problem bio u tome što izgradnju nacije nije pratila izgradnja nacionalne države. Unatoč romantičarskoj patetičnosti, Kukuljević je prilično jasno odredio dijagnozu problema: *Nemora li dakle putnik, kada slučajno ugleda solinsko polje zaplakati nad užasnom sudbinom hrvatskoga naroda, koja mu sredstvom nemile tuđe ruke na tom mjestu tolike slavne i veličanstvene spomenike njegove prošlosti za uvijek uništi*.⁷¹ Predrasude europskih putopisaca nisu bile samo povijesnoumjetnički usmjerene, već su imale dublji antropološki temelj.⁷² Osnove je postavio Alberto Fortis svojim putopisom po Dalmaciji koji je bio preveden te je imao velik utjecaj na zapadnoeuropsko doživljavanje ljudi i zemalja na istočnoj obali Jadrana. Za Fortisa je Dalmacija

67 Čorić, F. (2010.): nav. dj.: 118-122.

68 Batušić, N. (1997.): nav. dj.: 35.

69 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 60.

70 Isto: 60

71 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 61.

72 Jezernik, B. (2004.): *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London: Saqi Books – The Bosnian Institute, 61-76.

bila zemlja nespojiva s talijanskom pristojnošću i uljudnošću. Putopis Louis-Françoisa Cassasa i Josepha Lavalléea pripomogao je stvaranju kulta o postojanju plemenitih divljaka – Morlaka – na mediteranskoj obali Europe koji sretno i nesputano žive među rimskim ruševinama davno nestale rimske Arkadije. Svi kasniji putopisci isticali su kontrast između gradova s tankim slojem talijanske kulture i nepoznate, romantične unutrašnjosti naseljene Morlacima. Engleski su putopisci 1820-ih godina stanovnike Dalmacije nazivali *najdivljiim narodom Europe*.⁷³ Tijekom XIX. stoljeća premještaj na službu u Zadru i Dalmaciji u vojsci se Austro-Ugarske Monarhije doživljavao kao odlazak u austrijski Sibir. Još na početku XX. stoljeća stanovništvo se doživljavao kao sretne primitivce u zemlji koja ne poznaje blagodati zapadnoeuropske civilizacije.

Došavši u Italiju, a posebice u Rim, Kukuljević je s divljenjem i velikim žarom opisivao rimske spomenike i djela južnoslavenskih umjetnika u muzejima i zbirkama. Najvažnija je bilješka napisana u Firenci u kojoj je inzistirao na kontrastu između velikoga poštovanja koje Talijani pokazuju prema svojoj baštini i nemara stanovništva i svećenstva prema hrvatskoj baštini. *S kolikim ponosom umiju florentinci poštovati uspomene svojih slavni zemljaka, svjedoči to, što su do danas sačuvali kuće Danta, Ghiberta, Machiavella, Mihaljangjela Buonarotte, Benvenuta Čelina, Buontalenta, dramatičkih pjesnika Alfiera i Nicolina, dok na palači „Degli Uffizi“ stoje na uspomenu mramorni kipovi: Danta, Petrarke, Machiavella, Kozme i Lovre Medicisa, Leonarda da Vinčia, Benvenuta Celina, Giotta, Buonarotta, Nikole Pisana, Cappona, Bocaccia, Uberta i Amerika Vespucia. Dakako da taki kipovi i grobni spomenici dižu ponos naroda, sjećajući ga uvijek na njegove zaslužne muževe. I tu me opet svlada tuga, pomisliv na Hrvatsku, u kojoj su neki naši barbarski svećenici XVIII. i XIX. vieka pobacali iz crkve i ono malo grobnih spomenika, koji su nas sjećali na slavnije djedove naše.*⁷⁴ Ipak, Kukuljević nije bio dosljedan u svojem razmišljanju jer, dok je štovao srednjovjekovnu umjetnost i protestirao protiv prakse u XVIII. i XIX. stoljeću, istovremeno se zalagao za stilsko restauriranje zagrebačke katedrale koje je rezultiralo izbacivanjem baroknih oltara.

RUDOLF EITELBERGER I IVAN KUKULJEVIĆ SAKINSKI: SLIČNOSTI I RAZLIKE

Osnovna je razlika između ranijega izvješća i putopisa vremenski odmak od šesnaest godina. Izvješće je nastalo dok se Kukuljević još uvijek razvijao kao znanstvenik, a dragocjeno je zbog neposrednosti zapazanja. U međuvremenu su prošle godine rada i Kukuljevićeva znanstvenog usavršavanja. Putopis je bio namijenjen široj čitateljskoj publici, ali je predstavljao i sintezu njegova istraživačkoga

rada. Osnovni je tekst bio dopunjen općim informacijama o povijesti mjesta te nastanku i izgledu spomenika, kao i znanstvenim aparatom što se opaža u nekolicini umetnutih bilježaka kojima je uputio na dodatnu literaturu. Uglavnom je navodio vlastite članke objavljene u *Arhivu za povjestnicu jugoslavensku* i natuknice iz *Slovnika umjetnikah jugoslavenskih* u kojima bi zainteresirani mogli pronaći više informacija o prikazanom spomeniku ili umjetniku.⁷⁵

Osim svojih djela Kukuljević je na nekoliko mjesta naveo djelo Rudolfa Eitelbergera von Edelberga⁷⁶ (sl. 3) *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije*⁷⁷. Budući da je Eitelbergerovo djelo objavljeno 1861, nekoliko godina nakon Kukuljevićeva putovanja, razumljivo je da ga Kukuljević nije mogao koristiti prilikom pisanja prvih izvješća. Kada je Kukuljević imenovan konzervatorom za Hrvatsku i Slavoniju, započeo je svoju suradnju sa Središnjem povjerenstvom za proučavanje i održavanje starinskih građevina u Beču te je imao priliku upoznati Eitelbergerovo djelo. Iako je prvenstveno bio autodidakt, njegovo se znanje s godinama povećavalo, a način znanstvenoga pisanja i kritičkoga zapazanja sazrijevaao, na što je zasigurno utjecala suradnja s drugim ljubiteljima i istraživačima umjetnosti te poznavanje objavljenih znanstvenih radova. Eitelbergerovo djelo predstavljalo je temeljni izvor povijesnoumjetničkog znanja o hrvatskoj kulturnoj baštini kojim su se koristili njegovi suvremenici, ali i kasniji stručnjaci.⁷⁸ Kukuljević je izuzetno cijenio profesora Eitelbergera kao *mногоzaslužnog za razjašnjenje građevinskih spomenika*⁷⁹. Kada je pisao o korskim sjedalima rapske katedrale, škrinjzi sv. Šimuna u istoimenoj zadarskoj crkvi, krstionici i vratnicama splitske katedrale majstora Andrije Buvine te ranokršćanskome sarkofagu iz franjevačkoga samostana u Splitu, Kukuljević je navodio

75 Isto: 36, 45, 53, 69.

76 Rudolf Eitelberger von Edelberg (1817.-1885.) bio je austrijski povjesničar umjetnosti i praotac Bečke škole povijesti umjetnosti. Od 1847. godine bio je zaposlen kao privatni docent teorije i povijesti umjetnosti na Sveučilištu u Beču, a 1852. utemeljio je samostalnu katedru za povijest umjetnosti (prvu u Austro-Ugarskoj Monarhiji te drugu u Europi nakon one osnovane u Berlinu 1844. godine) te preuzeo funkciju prvoga profesora povijesti umjetnosti i umjetničke arheologije. U Beču je 1854. godine osnovao Institut za povijest umjetnosti, a 1864. Austrijski muzej za umjetnost i industriju, prvi muzej za umjetnost i obrt na kontinentu, koji je vodio do smrti. Bio je istaknuti član Središnjega povjerenstva za proučavanje i održavanje starinskih građevina. Težio je razvoju discipline i reformi nastave povijesti umjetnosti te je inzistirao na uključivanju izravnoga proučavanja muzejskih zbirki u sklopu predavanja. Od 1871. godine izdavao je značajnu seriju publikacija *Quellenschriften für Kunstgeschichte und Kunsttechnik des Mittelalters und der Renaissance (Izvorni spisi za povijest umjetnosti i umjetničku tehniku srednjega vijeka i renesanse)*. Uspostavio je i temelje umjetničke topografije na njemačkome govornom području objavljivanjem s Gustavom Adolfom von Heiderom dvosveščane publikacije *Mittelalterliche Kunstdenkmäler des österreichischen Kaiserstaates (Srednjovjekovni spomenici Austrijske Carevine)* između 1858. i 1860. godine. Kultermann 2002: 171-173; Pelc, M. (2009.): Rudolf Eitelberger i utemeljiteljsko doba povijesti umjetnosti, u: *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam internacional, 234-236.

77 *Die mittelalterlichen Kunstdenkmale Dalmatiens in Arbe, Zara, Traù, Spalato und Ragusa*.

78 Pelc, M. (2009.): nav. dj.: 236.

79 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 54.

73 Isto: 75-76.

74 Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): nav. dj.: 139.

3 Rudolf Eitelberger von Edelberg
(preuzeto s: http://www.dasmuseen.net/Wien/BezMus03/page.asp/22676661.htm?_LAYOUT=druck)

Rudolf Eitelberger von Edelberg
(taken from: http://www.dasmuseen.net/Wien/BezMus03/page.asp/22676661.htm?_LAYOUT=druck)

da se opis i/ili slika umjetničkoga djela mogu pronaći u Eitelbergerovoj knjizi.⁸⁰

Nije samo Kukuljević poznao Eitelbergerov rad – bilo je i obrnuto. Naime, Eitelberger se u svojem djelu nekoliko puta poziva na Kukuljevića. Osim toga, Kukuljević je u tekstu objavljenom u glasilu Središnjega povjerenstva 1858. godine, koji je predstavljao izbor iz bilješki sa spomenu-toga putovanja, pozvao stručnjake na daljnje istraživanje dalmatinskih spomenika. Po nalogu Središnjega povjerenstva Eitelberger je već u kolovozu i rujnu 1859. posjetio dalmatinsku obalu.⁸¹ *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije* objavljeni su 1861. u petom svesku *Godišnjaka Središnjega povjerenstva*, a sadržavali su i detaljne ilustracije arhitekta Winfrieda Zimmermanna. U djelu su obrađeni spomenici Raba, Zadra, Trogira, Splita i Dubrovnika, a u drugome, proširenom i poboljšanom izdanju iz 1884. godine dodani su Nin i Šibenik. Iz Eitelbergerovih se komentara, kojih je doduše više u drugome izdanju, može zaključiti da je poznao Kukuljevićev *Slovník*, ali i članke u *Arkivu*. U

80 Isto: 29, 37, 53, 54. Napominje da je crtež sarkofaga objavio i dr. Lanza u djelu *Dell'antico palazzo di Diocleziano in Spalato* iz 1855. godine.

81 Ćorić, F. (2010.): nav. dj.: 101.

nekoliko ih je navrata navodio kao korištenu literaturu.⁸² Kod opisa korskih klupa u splitskoj katedrali pisao je kako Kukuljević pretpostavlja da ih je izradio majstor Buvina, a na drugome ga je mjestu naveo kao prvoga koji je objavio staroslavenski natpis iz Nina koji se sada jedva pronalazi u napuštenoj bizantskoj crkvi prenamijenjenoj u spremište za sijeno.⁸³

Uspoređujući Kukuljevićevo i Eitelbergerovo djelo, uočavaju se bitne razlike. One se posebice osjete u stilu pisanja, što je sasvim razumljivo s obzirom na to da je Eitelberger bio školovani povjesničar umjetnosti i sveučilišni profesor, a Kukuljević samouki ljubitelj umjetnosti i istraživač hrvatske povijesti. Eitelbergerovo je djelo sustavnije pisano i usmjereno stručnoj upotrebi. Iz opisa se izvode logični zaključci i preciznije se određuju umjetnički stilovi i njihove karakteristike iako se s današnjim odmakom uočavaju određene nepreciznosti.⁸⁴ Nakon prikaza povijesno-političkih prilika u Dalmaciji, Eitelberger se usmjerio na opis važnijih gradova i njihovih najznačajnijih spomenika s naglaskom na srednjovjekovne. Pažljivo je birao informacije, donio puno više povijesnoumjetničkih analiza, potkrijepio ih povijesnim izvorima i preporučio sekundarnu literaturu.⁸⁵ Dok se u Eitelbergerovu djelu većinom iščitava objektivan stav, Kukuljevićev putopis obiluje subjektivnim opažanjima. Kod Kukuljevića je puno više pristranih komentara nastalih pod utjecajem tadašnjih političkih prilika u hrvatskom društvu i nastojanja za uzdizanjem nacionalne svijesti. Prepoznaje se jasna razlika između Eitelbergerove stručne literature napisane s namjerom da se objavi i preda u ruke širem, ali i obrazovanom čitateljstvu i Kukuljevićevih dnevničkih zapisa koji su godinama kasnije prošireni u putopis i prilagođeni svim zainteresiranim čitateljima. Kukuljevićev putopis nalikuje memoarima u kojima uz opće opise spomenika i lokaliteta veliko mjesto zauzimaju i prikazi autorovih subjektivnih razmišljanja. Za razliku od njega, koji je prešao znatno više lokaliteta, Eitelberger je bio usmjeren na najvažnije, uglavnom srednjovjekovne spomenike. Kod Kukuljevića su važnu ulogu imali svi oblici arhiva, i nerijetko je pisao o njihovim sadržajima jer mu je jedan od ciljeva puta bio upravo pronalazak povijesnih izvora bitnih za nacionalnu povijest, dok se kod Eitelbergera može zapaziti da su ga više zanimala umjetnička djela. Svojim je stručnim opisima priložio i pregršt relevantnih ilustracija: od prikaza vanjštine i unutrašnjosti pojedine građevine, njezina tlocrta

82 Eitelberger, R. (2009.): *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije: u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international, 36, 113, 137, 148. Iako mu Kukuljevićeva djela služe kao izvori podataka, ponekad ukazuje i na slabosti takve literature koja nastoji istaknuti kvalitete nacionalnih umjetnika. Pelc, M. (2009.): nav. dj.: 238.

83 Eitelberger, R. (2009.): nav. dj.: 184, 196.

84 Eitelberger još nema jasnu kategorizaciju za barok, koji tada još uvijek nije utemeljen kao umjetnički stil, pa ga svrstava u kasnu renesansu ili postrenesansu. Pelc, M. (2009.): nav. dj.: 237-238.

85 Kod prikaza Skrinje sv. Šimuna u istoimenoj crkvi u Zadru uz detaljan opis i kritičko zapažanje navedeni su povijesni i arhivski izvori. Eitelberger, R. (2009.): nav. dj.: 107.

i presjeka, do detalja poput prikaza zida i materijala, temelja i spolija, kapitela, skulptura, raznih dekoracija, natpisa i umjetnina. S druge strane, Kukuljević putopisu ne prilaže gotovo nikakve ilustracije, samo povremeno dokumentira pronađene natpise s crkvenih portala, epigrafe s nadgrob-nih spomenika i detalje heraldičkoga znamenja.

Bez obzira na određene slabosti, koje dolaze do izra-žaja pri usporedbi s djelima europskih suvremenika po-put Eitelbergera, značenje je Kukuljevićevih putovanja i objavljenoga putopisa veliko jer je predstavljalo pionirski pothvat u vremenu u kojem je od izuzetne važnosti bilo upoznavanje naroda s vlastitom poviješću i kulturom.⁸⁶ Nje-gov će putopis zauvijek ostati zanimljiv izvor podataka o povijesti i kulturi hrvatskoga naroda, ali i građa za brojne druge discipline.

O BURGOVIMA

Osim u bilješkama s putovanja i člancima u *Arkivu*, Ku-kuljevićeva se konzervatorska razmišljanja mogu pronaći i u nekim drugim objavljenim djelima. Njegova općinjenost srednjovjekovnim burgovima iznjedrila je nekoliko samo-stalnih knjiga o fortifikacijskoj arhitekturi u kontinental-noj Hrvatskoj. Godine 1869. objavljene su *Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj*, a 1883. *Zrin grad i njegovi gospodari* u kojima je donio opise burgova prije svega s povijesnoga gledišta te pokoji kritiku njihove razorenosti uzrokovane najčešće ljudskom rukom. U prvoj je knjizi u tri sveska predstavio gradove Susedgrad, Samobor, Ozalj, Slunj, Drežnik, Senj, Brinje, Krapina, Trakošćan i Veliki Kal-nik. Za Drežnik je naveo da ga je iste 1869. godine carski erar prodao trgovcu (...) *koj nije imao prešnijega posla, nego razoriti dobar dio grada s istočne strane, kojega ni dugotraj-no vrijeme ni bjesnoća turska razoriti nemogaše*,⁸⁷ a pri opisu je Krapine napomenuo da jedino zgrada *zvana pivnica, ili naravna špilja, prkosi vremenu i ljudskim rukam, kojim je su-djeno, da sve što jedne sagrade, druge razgrade*.⁸⁸ Pohvale je uputio iznimno grofu Jurju Draškoviću za restauriranje Trakošćana u pretpostavljenome prvobitnom izgledu ko-jim je dvorcu napravio gotičke prozore i srednjovjekovne stropove, postavio odgovarajući namještaj, slike predaka, starinsko oružje, zbirku starog novca i dragocjenosti (...) *da se sada s gradom Trakošćjanom ne samo kao s velikoliepnom zgradom sriednjega vieka, nego i kao sa hranilištem riedkih i dragocienih umotvorinah, čitava Hrvatska, a ponapose poro-dica Draškovića ponositi može*.⁸⁹ U knjizi o Zrinu ponovo je osudio vojnu upravu koja je ga je početkom XIX. stoljeća spalila (...) *iz objijesti i zlobe, ponajviše radi pomanjkanja vode otkada je bio ruševina sve dok ga poslije razvojačenja Vojne*

krajine nije preuzela općina i spasila od, tada uobičajene, (...) *bezdušne dražbene prodaje, po kojoj toliki stari gradovi i povjestne razvaline nestadoše sa lica zemlje*.⁹⁰

Kukuljević je često pisao o plemićkim gradovima, oso-bitito onima u vlasništvu obitelji Frankopan i Zrinski, ali su uglavnom takvi tekstovi predstavljali povijest obitelji i njihova posjeda bez značajnih opaski o arhitekturi ili umjetnosti. Za to je posebno značajan tekst o Sokolcu iz 1887. godine. Prema Kukuljevićevu mišljenju Sokolac je jedan od vrlo rijetkih građevnih spomenika kontinentalne Hrvatske. Od gradskih zidina ostale su samo dvije kule i burgovska kapela, a (...) *skoro sve ostale bud ruka turska, bud sila njemačkog militarizma uništi*.⁹¹ I ovaj je burg kao većina dopao pod vojnu upravu zbog čijeg je nemara zavr-šio u ruševinama. Još prije pedeset godina u njemu je bio smješten bataljunski ured. Početkom 1840-ih godina bio je napušten i (...) *od onda naškodila mu je više čovječja ruka, tražeća blaga ili kamena za nove gradnje ili pieska za kućnu porabu, nego li nevrieme*.⁹² Kapela Presvetog Trojstva bila je u izuzetno lošem stanju: oštećen drveni oltar, otučena svodna rebra, manjak grbova na zaglavnim kamenima te ostaci na podu. Lokalno je stanovništvo burg koristilo kao izvor besplatnoga građevnog materijala zbog čega je (...) *mnogo rebro u crkvici i doljnjem prostoru nestalo, da je pače grad sam u 50 godina do temelja razkopan. Smrvljenog ga na-rod rabi kao piesak za pranje*.⁹³ Osim opisa povijesti i izgleda Sokolca, Kukuljević je objavio crtež burga (sl. 4) te tlocrt i presjeke kapele u postojećem i rekonstruiranom stanju koje je napravio arhitekt Martin Pilar pod nadzorom profe-sora i arhitekta Friedricha Schmidta. Kukuljević je objasnio koncepciju zamišljenog neogotičkog restauriranja: *Rebra su naznačena, gdje im je samo traga; zaglavni kameni tamo gdje imaju biti. Krovovi su narisani strmiji negoli je sadanji a namješten je prema dvorištu tornjić za zvono, na mjesto ko-jeg je sada zid sa dva luka, a u svakom po zvono. Na glavnoj perspektivi restaurirano je pače i gradsko platno, glavna kula i dio palače, što je međjutim samo akademičke vrijednosti*.⁹⁴ Vrlo je lucidno uočio razlog fizičkoga propadanja kapele. Zbog neodržavanja krova kiša je vlažila zidove. Ugrađeni se kamen vapnenac nakon vlaženja pod udarom bure ubr-zano istrošio zbog čega su popustila rebra i otpali komadi zida. Kukuljević je izveo dosljedan zaključak da bi brinjska općina kojoj je povjerena briga o kapeli trebala redovito održavati krov kako bi se spriječilo pogubno djelovanje oborina.⁹⁵

90 Kukuljević Sakcinski, I. (1883.): *Zrin grad i njegovi gospodari*, Zagreb: Tiskara Narodnih novinah, 85.

91 Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): Sokol grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 2, Zagreb: Društvo za umjetnost i umjetni obrt, 57.

92 Isto: 62.

93 Isto: 64.

94 Isto: 65.

95 Isto: 65.

86 Bogišić, R. (1956): nav. dj.: 3.

87 Kukuljević Sakcinski, I. (1869-1870.): *Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj*, Zagreb: Tisak Dragutina Albrechta, sv. 3: 10.

88 Isto: sv. 3: 11.

89 Isto: sv. 3: 4.

U članku o Trsatu (sl. 5) iz 1875. Kukuljević je opisao njegovu ljepšu sudbinu od ostalih burgova koje je nakon propasti Zrinskih i Frankopana zapustila vojna uprava. Otkupio ga je grof Laval Nugent, carski kraljevski feldmaršal i vojni zapovjednik tada austrijskog Primorja te istaknuti kolekcionar umjetnina, koji je prihvatio Hrvatsku kao svoju domovinu i brinuo se za stare gradove koje je uspio kupiti. Zahvaljujući njegovoj obnovi (...) *razvaline prastaroga grada oživu (...) iz nova, stare štrbave prodrte zidine preporode se u svom prvobitnom mladljahnom liku.*⁹⁶ Kukuljević je objasnio da je obnova za koju je bio zadužen mletački graditelj Giacomo Paronuzzi bila znamenita jer je korišten stari materijal odnosno antičke skulpture i mramorni stupovi koji su uklopljeni u novo zdanje.

O KATEDRALI I CRKVI SV. MARKA U ZAGREBU

Uz nepresušno zanimanje za fortifikacijsku arhitekturu Kukuljević je izniman interes pokazivao prema srednjovjekovnim crkvama. Od samostalnih djela posebno mjesto zauzima *Prvostolna crkva zagrebačka: opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah* objavljena 1856. godine. Knjiga se s pravom može smatrati najpotpunijom tadašnjom povijesnom i povijesnoumjetničkom studijom jedne građevine. Sadržavala je litografije s tlocrtom i perspektivnim pogledom na katedralu sa sjeveroistoka. Kukuljević se u monografiji usmjerio na povijesni pregled, zatim opis arhitektonske kompozicije i crkvenoga namještaja te sastav riznice i knjižnice. Djelo je po iscrpnosti i vremenu nastanka neizmjerljivo važno i kao građa o prijašnjoj stilskoj slojevitosti i izgledu katedrale prije potresa 1880. godine i stilskega restauriranja Hermana Bolléa.

U uvodu je Kukuljević napomenuo da je crkva jedan od rijetkih spomenika koji je uspio izmaći neprijateljskoj ruci i sačuvati relativnu cjelovitost koja je zatim u posljednja tri stoljeća iskvarena i zanemarena. Pročelje je sa zvonikom bilo napola porušeno pa ponovno neukusno popravljeno, a drugi je zvonik zanemaren i ostavljen polugotov. U unutrašnjosti su tanki krasni kameni pilovi bili skriveni oltarima različitih stilskih značajki koji su nastali u različitim vremenskim razdobljima. Oltari su onemogućili sagledavanje arhitektonske ljepote unutrašnjega prostora katedrale. Lijepi prozori kapela bili su zaklonjeni visokim drvenim oltarima (...) *koji slogu i gradivu crkve, sazidanoj iz samoga kamena i mramora, ni najmanje neodgovaraju*, a neukusno su sagrađeni zidovi i pilovi masivnog pjevališta i nadbiskupske bogomolje skrivali zidove katedrale bez kojih bi ona imala (...) *prijazniju i veličanstveniju sliku.*⁹⁷ Kukuljević je istaknuo da su u novije doba kamene zidove i stupove sa svojom dekoracijom i grbovima prekrećeni svijetlom bojom iako je prijašnja prirodna boja starinske zgrade davala pristojniji

96 Kukuljević Sakcinski, I. (1875.b): Trsat grad, Vienac 41-42, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare, 682.

97 Kukuljević Sakcinski, I. (1856): *Prvostolna crkva zagrebačka: opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb: Narodna tiskarna dra. Ljudevita Gaja, 5, 44.

4 Martin Pilar, crtež Sokolca iz 1887. godine, nastao pod nadzorom profesora i arhitekta Friedricha Schmidta (preuzeto iz: Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): Sokol grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 2: 57-65, Zagreb: Društvo za umjetnost i umjetni obrt.)

Martin Pilar, drawing of Sokolac from 1887 made under the supervision of professor and architect Friedrich Schmidt (taken from: Kukuljević Sakcinski, I. (1887): Sokol grad Brinjski, *Journal of the Society for Art and Art Crafts* 2:57-65, Zagreb: Society for Art and Arti Crafts).

izgled. Prilikom postavljanja poda u katedrali izbačeni su grobni spomenici mnogih biskupa i kanonika s kipovima i natpisima te spomenik bana Frankopana Slunjskog, (...) *na najveću štetu nauka povjestnice i starinah, čudnovatim načinom baš od onoga kanonika i čuvara, koji je ovu i mnoge druge crkve po Hrvatskoj ukrasio liepimi oltari, prodikaonicami i ostalimi djeli.*⁹⁸

Unatoč tomu, Kukuljević je hvalio ljepotu katedrale i planirano restauriranje kojim bi se, prema njegovu mišljenju, uklonile dotadašnje pogreške. Kardinal nadbiskup Juraj Haulik želio je (...) *da unutarnji noviji uresi crkve odgovaraju sasvim duhu i slogu veličanstvene sgrade; te se je tako nadati: da će se i ono, što su proti istomu duhu i slogu naši otci u zadnjih vjekovah pogriješili, u novom vremenju preporodjenja duha*

98 Isto: 5.

5 *Grad Trsat nad Riekom*, prilog Kukuljevićevu tekstu u *Vienac* (preuzeto iz: Kukuljević Sakcinski, I. (1875b): *Trsat grad, Vienac* 41: 662-664; 42: 679-682, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.)

City of Trsat above Rieka, addendum to Kukuljević's text in *Vienac* (taken from: Kukuljević Sakcinski, I. (1875b): *City of Trsat, Vienac* 41:662-664; 42: 679-682, Zagreb: Printed by the stakeholders printing house)

krstjanskoga i ljubavi klasičnosti, kako vriedi, doskora popravit. ⁹⁹ U kritičkome opisu unutrašnjega prostora i opreme katedrale jasno se raspoznaje Kukuljevićeva pristranost u veličanju srednjovjekovne umjetnosti i arhitekture. S jedne strane negodovao zbog izbacivanja starih grobova radi izvedbe novoga popločenja crkve po nalogu kanonika Ivana Znike početkom XVIII. stoljeća, a s druge je negirao vrijednost baroknih oltara koji su prema njegovu mišljenju zaklanjali pogled na unutrašnji prostor crkve. Bez obzira što je pri opisu pojedinih oltara iz XVII. i XVIII. stoljeća primjećivao njihovu ljepotu i kvalitetu izrade, pridavao im je manje pozornosti nego gotičkim spomenicima. Preferiranje gotičkoga stila potvrdio je i opisom novih orgulja sagrađenih (...) u gotičkom slogu, sasvim skladno čitavoj crkvi i velikomu novomu oltaru (...) i uređenih (...) u svemu po najnovijem ukusu. ¹⁰⁰ Kukuljević je bio zagovornik purifikacije unutrašnjega prostora i arhitektonske kompozicije katedrale od svih baroknih dodataka koji su po shvaćanju njemačkih

kulturnih krugova u XIX. stoljeću predstavljali sve ono što je bilo neukusno te pretjerano zastranjenje od jednostavnosti i logičnosti gotičke umjetnosti. Takva će razmišljanja o purifikaciji kao metodi neogotičke obnove 1860-ih godina postati jedan od elemenata u formiranju teorije stilske restauracije.

Kukuljevićev negativan stav prema baroknoj umjetnosti posebno dolazi do izražaja u članku *Župna crkva sv. Marka na zagrebačkom Greču* iz 1872. godine. Sve što je bilo novo, sagrađeno ili obnovljeno tijekom XVII. stoljeća po Kukuljevićevu je mišljenju bilo potpuno iskvareno i neukusno. Osobito je nazivao izopačenima preoblikovanja građevina romaničkoga i gotičkoga stila, ali nijedna mu sakralna građevina nije bila toliko iskvarena koliko Sv. Marko. Analizu arhitektonske kompozicije crkve Kukuljević je započeo kritikom dogradnji kapele sv. Felicijana i ulaznoga trijema pokraj zvonika koji su sagrađeni (...) upravo u varvarskom slogu, izružili su još više zapadno čelo i sjevernu stranu crkve. ¹⁰¹ Neposredna je posljedica bila da zapadno pročelje

99 Isto: 5

100 Isto: 45.

101 Kukuljević Sakcinski, I. (1872.): *Župna crkva sv. Marka na zagrebačkom Greču, Koledar zagrebačkoga društva čovječnosti* 1, Zagreb: Tisak i naklada J. Hühna, 144.

crkve (...) naliči više kakovu magazinu, negoli gotičkoj crkvi XIII. i XIV. vieka. Jedan jedini prozor na kapeli svetišta sačuvan je u svojoj prvobitnoj krasnoj slici, a umotvorno, po sreći sačuvano nadvrtače, s južne strane, našarase kojekakvim bojama i nevaljalim slikama, koje kvare onaj utisak, što ga mora da čini na svakoga vještaka umotvorno djelo vajara i graditelja, koji je ovo nadvrtače vješto izumio. K tomu prizidaše čitav red visokih skalinah uz vrata i uz podnožja, koja vrata njegda do zemlje dopirahu.¹⁰² Unutrašnji prostor crkve bio je posve izmijenjen jer su povisili (...) nečuvanim varvarstvom čitav crkveni pod za nekoliko cipelah, pokrativši tim znamenito crkvenu visinu, skladnu sgradi i nje slogu, te uzročiše po tom, da debeli stupovi srjednega broda stoje na taracu bez svakoga podnožja, čemu se svaki vještak rugati i smijati mora. K tomu prizidaše masivno pjevalište, kojega zidovi spadali bi prije pod kakov kukurušnjak, negoli u gotičku crkvu (...).¹⁰³ Kukuljević se zadržao na oštroj kritici postojećeg stanja i nije preporučio oblik intervencije, no na osnovi prethodnih tekstova može se pretpostaviti da bi i ovdje uklonio sve intervencije iz XVII. stoljeća zbog povratka na stanje iz gotičkoga razdoblja.

Od Kukuljevićevih ostalih članaka danas je svakako zanimljiv i tekst *Opatija b. d. Marije u Topuskom* iz 1864. godine o povijesti cistercijske crkve i samostana u Topuskom iz XIII. stoljeća koje su u XVI. stoljeću razorili Osmanlije. Kasnije je mjesto potpalo pod vojnu upravu te se razvilo kupalište, no za uzdržavanje se spomenika nije brinulo. Ostaci crkve služili su kao besplatan izvor građevnoga materijala za izgradnju vojnih zgrada. Samo zahvaljujući (...) slučajnomu pohodu bana Ignaca Gjulaja ima se pripisati ona viša zapovied, uslied koje sačuvan je zaostavši jedini zid veličanstvene crkve, kojega neki za pročelje crkveno drže, te iz kojega se razabrati može, da je razorena crkva bila negda sagrađena iz tesanoga kamena, u gotičkom slogu.¹⁰⁴ I danas kao jedini materijalni svjedok nekadašnje crkve stoji komad zida zbog čega je ovaj tekst iznimno koristan jer odaje kako se spomenik promijenio tijekom godina. U njemu se kao i u drugim radovima, prvenstveno onima o burgovima Vojne krajine, iznova uočava da je vojna uprava bila trn u Kukuljevićevo oku zbog nepažnje prema spomenicima na područjima koja su joj potpala.

ZAKLJUČAK

Ivan Kukuljević Sakcinski živio je i djelovao u burnome razdoblju hrvatske povijesti kada je novo građansko društvo intenzivnim kulturnim životom nastojalo poticati izgradnju nacionalne svijesti i proširivati političku autonomiju unutar još uvijek napola feudalno organiziranih i

izrazito nejednako gospodarski razvijenih dijelova države.¹⁰⁵ Autodidakt i polihistor, Kukuljević je bio jedan od mnogih obrazovanih pojedinaca koji su osjećali moralnu potrebu i gorljivu želju za prikupljanjem znanja koje će narodu omogućiti kulturni napredak. Među brojnim znanstvenim disciplinama i djelatnostima kojima je utro put nalazi se i zaštita spomenika kulture. Još prije nego što ga je Središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina imenovalo službenim i prvim konzervatorom za Hrvatsku i Slavoniju, Kukuljević je bio angažiran na očuvanju kulturne baštine. Osnovao je Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine i postao predsjednikom prvoga hrvatskog znanstvenog društva. Vođen idejom o proučavanju hrvatske, ali i cijele južnoslavenske povjesnice, započeo je proces pronalazjenja, evidentiranja, skupljanja i očuvanja materijalne i nematerijalne kulturne baštine koja se je smatrala *svjedokom slavne prošlosti* čime je utvrdio prapočetak umjetničke topografije. Iako je Društvo imalo antikvarni karakter, nastojalo je potaknuti prikladno očuvanje kulturne baštine na nacionalnoj razini.

Važnu ulogu u Kukuljevićevoj znanstvenoj i konzervatorskoj djelatnosti imala su i stručna putovanja koja je obavljao tijekom cijeloga života. Putovanja su bila značajna jer su Kukuljeviću omogućila neposredno upoznavanje i istraživanje arheoloških lokaliteta i urbanih aglomeracija, povijesnih izvora i umjetničke baštine. Osim što se s putovanja vraćao s pronađenom građom, objavljivao je i prikladna putna izvješća, a kasnije i putopis, u kojima je iznosio opis povijesnoga razvoja i trenutnoga stanja spomenika. Njegova su izvješća, znanstveni radovi i putopis pridonijeli širenju svijesti obrazovanoga stanovništva o nužnosti proučavanja i očuvanja kulturne baštine. Kada je govorio o očuvanju kulturne baštine, Kukuljević je jasno i nedvosmisleno kritizirao barbarske intervencije poput neprimjerenih prenamjena i obnova koje su dovodile do nepovratne degradacije starih građevina. Osim toga, u Kukuljevićevim se pisanim radovima otkriva i njegov konzervatorski *credo* i odnos prema umjetničkim stilovima. Pri opisivanju starih građevina i urbanih lokaliteta pažljivo je selektirao one informacije koje je smatrao presudnima za nacionalno osvješćivanje. Budući da je srednji vijek smatrao razdobljem slavne prošlosti, a gotiku idealnim nacionalnim stilom, od arhitekture je preferirao upravo srednjovjekovne građevine. Iako su crkve nerijetko bile građene u više faza i odlikovale se stilskom slojevitošću, Kukuljević je autentičnim smatrao samo srednjovjekovni sloj, a ostatak je zanemarivao ili osuđivao. Osobito je to slučaj bio s barokom koji je kao stilski izričaj potpuno ignorirao. Barokizaciju unutrašnjosti romaničkih i gotičkih crkava ocjenjivao je kao krajnji neukus i devastaciju nekadašnjeg

102 Isto: 144.

103 Isto: 144.

104 Kukuljević Sakcinski, I. (1864.): *Opatija b. d. Marije u Topuskom*, Književnik 1, Zagreb: Matica ilirska, Knjigotiskarna Dragutina Albrechta, 94.

105 Moravanszky, A. (1998.): *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918*, Massachusetts – England: The MIT Press, 76-78.

jedinstvenog oblikovanja unutrašnjega prostora. Kukuljevićeva teorijska pozicija negiranja baroka nije bila izuzetak, već je predstavljala standardno razmišljanje sredinom XIX. stoljeća. Usto, iz njegovih se opisa primjećuje da nije raspoznao razlike među ranokršćanskim, romaničkim, gotičkim i renesansnim stilskim značajkama te ih je često izjednačavao kod spomenika za koje je pretpostavljao da su nastali tijekom srednjega vijeka.¹⁰⁶ Ni prilikom intervencija na crkvama nije skrivao svoju opčinjenost neogotičkom obnovom. Restauriranju spomenika pristupao je u skladu sa suvremenim europskim stavovima u zaštiti. Iako je u intervencijama na starim građevinama sudjelovao krajem 1850-ih, nekoliko godina prije Viollet-le-Ducova teorijskog definiranja stilskega restauriranja (1866),¹⁰⁷ njegova razmišljanja pokazuju da je posredno poznao neke izvedene restauracije sakralnih građevina na njemačkome kulturnom području. Izrazi koje je navodio, poput *gotičkom stilu primjereno i odgovarajuće gotičkom stilu crkve*, jasno upućuju da je primarni cilj intervencije bila neogotička obnova. Tim je zahtjevima nastojao otkriti pravi, gotički izgled građevina koji je bio skriven kasnijim radovima i koji se smatrao nacionalnom odlikom te reprezentativnim stilom sjeverne Hrvatske koja nije obilovala antičkim spomenicima poput dalmatinskoga područja.¹⁰⁸ Unatoč nepoznavanju jasnih stilskih osobina i granica, u više je navrata isticao nadmoć stila srednjega vijeka, a njegovo je zanošenje neogotičkim restauriranjem posebice vidljivo u veličanju stilskega restauriranja zagrebačke katedrale.

Zanimljiva je usporedba Kukuljevića i zagrebačkih antikvara sa splitskim antikvarima s čijim je djelovanjem Kukuljević bio dobro upoznat. Zajednička mu je značajka s Mijatom Sabljarem, Francescom Carrarom i Francescom Lanzom ta da su bili autodidakti koji će svojim radom tek postati polihistori. Jedino je Vicko Andrić bio akademski visokoobrazovan za proučavanje i intervencije na starim građevinama. Svjetovna izobrazba Lanze i crkvena izobrazba Carrare bile su daleko bolja podloga za razvoj različitih znanstvenih interesa od vojničke izobrazbe Kukuljevića i Sabljara. Ipak, Kukuljeviću i Sabljaru cilj je bio stvoriti čvrstu mrežu suradnika koji će prikupljati, istraživati i očuvati sve oblike kulturne baštine u svim hrvatskim pokrajinama. Krajnji je i neizgovoreni cilj bio proučavanjem i očuvanjem kulturne baštine potaknuti političku suradnju upravno i politički rascjepkanih hrvatskih zemalja. Carrara i Lanza su se svojim sličnim enciklopedijskim interesom usmjerili na područje Dalmacije. Kukuljeviću i Sabljaru puno je više bilo stalo do uspostavljanja kontakta i suradnje nego splitskim

antikvarima. Splitski su antikvari imali bolje političke kontakte i veću znanstvenu afirmaciju od zagrebačkih. Carrara, Lanza i Andrić kontaktirali su s vodećim političarima na dvoru, dodjeljivane su im ugledne carske nagrade i surađivali su s vodećim srednjoeuropskim znanstvenicima u Beču, što je Kukuljeviću i Sabljaru bilo teško zamislivo i nedostupno. Usto, kod Kukuljevića, Sabljara i Andrića jasna je usmjerenost na obavljanje javne službe. Lanza i Carrara su obavljali dužnost ravnatelja Arheološkoga muzeja, ali je prilično nejasno gdje im je prestajala javna služba, a gdje počinjao osobni interes. Obojica su istovremeno stvorili privatne zbirke, no u Lanzinu slučaju antikvarni interes nije toliko bio usmjeren očuvanju kulturne baštine koliko stvaranju privatne zbirke. Dio Carrarine ostavštine posthumno je otkupljen za splitski Muzej, a velika je Lanzina zbirka izvezena iz Dalmacije i prodana u Italiju. Andrić pak nije stvarao zbirku i isključivo je bio fokusiran na očuvanje Dioklecijanove palače.

Kada se Kukuljevićevo povijesnoumjetničko djelovanje usporedi s akademski obrazovanim Rudolfom Eitelbergerom, u njegovu se stvaralaštvu uočava manjak stručnosti u povezivanju pojmova te doza subjektivnosti što se može opravdati njegovom samoukošću, ali i političkom situacijom u kojoj je ključno bilo gledanje baštine kroz prizmu budućnosti nacionalne samosvijesti. Iako je Kukuljević bio pionir u mnogim znanstvenim disciplinama, u takvim se usporedbama jasno osjeća nedostatak prevelike disperzije interesa nauštrb temeljitoga produbljivanja znanja iz pojedinoga područja. Bez obzira što je Eitelbergerovo djelo stručniji povijesnoumjetnički rad posvećen hrvatskoj kulturnoj baštini, Kukuljevićeva mu djela ipak dostojno konkuriraju kao radovi hrvatskoga istraživača u vremenu kada su djela lokalnih pojedinaca s takvim osvrtom na baštinu bila u povojima. Nesumnjivo je da je Eitelberger utjecao na Kukuljevića iako je Kukuljević njegovao drugačiju vrijednosnu orijentaciju kojom je prije svega težio isticanju nacionalnoga aspekta kulturne baštine.¹⁰⁹ Možda upravo zbog toga što je bio autodidakt iz njegovih tekstova izvire svesrdna želja za upijanjem općega znanja i njegovim prenošenjem među hrvatskim narodom. Kao znatizeljni i samouki putnik-znanstvenik bilježio je osobne dojmove, ali i proučene povijesne činjenice. U svojim se putopisima otkriva u svjetlu upornoga i neumornoga istraživača na terenu. Osim što izvješća i putopisi mogu poslužiti kao nepresušna građa za raznovrsna daljnja proučavanja hrvatske povijesti i kulture, u njima se pronalaze potvrde Kukuljevićeva stava o zaštiti, romantičarskoga duha i pronicljiva uma koje još jednom potvrđuju veličinu njegove uloge u začecima razvoja organizirane zaštite spomenika u Hrvatskoj. Njegova je konzervatorska djelatnost odgovarala duhu vremena u kojem je živio, a njegova djela i danas predstavljaju vrelo

106 Mance, I. (2010.): nav. dj.: 183-185.

107 Viollet-le-Duc, E. E. (2006.): Restauriranje, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, [ur. Marko Špičić], Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 241.

108 Marasović, T. (1983.): *Zaštita graditeljskog nasljeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*, Zagreb: Društvo konzervatora Hrvatske; Sveučilište u Splitu; Filozofski fakultet u Zadru, 59.

109 Peleć, M. (2009.): nav. dj.: 236-237.

informacija o izgledu, povijesti i razvoju spomenika u on-
dašnje vrijeme koje posebice dolazi do značaja kod istra-
živanja onih spomenika o kojima nema drugih podataka i
danas su znatno izmijenjeni ili ih više uopće nema.

LITERATURA

- Bajamonti, A. (1854.): *Della vita e degli scritti dell' abate Dr. Francesco Carrara*, Spalato: Tip. V. Olivetti e Giovannizio.
- Batušić, N. (1997.): Ivan Kukuljević Sakcinski, u: *Ivan Kukuljević Sakcinski : izabrana djela*, Stoljeća hrvatske književnosti [prir. Nikola Batušić], Zagreb: Matica hrvatska, 11-37.
- Bogišić, R. (1956.): Stogodišnjica jednog značajnog putovanja po Dalmaciji, *Slobodna Dalmacija* 3646: 3, Split: Novinsko-izdavačko poduzeće „Slobodna Dalmacija“.
- Borošak Marijanović, J. (2007.): *Doprinos Ivana Kukuljevića Sakcinskog i „Društva za jugoslavensku povjesnicu i starine“ u očuvanju i znanstvenom utemeljenju istraživanja kulturne baštine*, magistarski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Ćorić, F. (2010.): *Carsko i kraljevsko središnje povjerenstvo za proučavanje i održavanje starinskih građevina u hrvatskim zemljama: ustroj, zakonodavstvo i djelovanje 1850.-1918.*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Damjanović, S. (2004.): *Slovo iskona : Staroslavenska/starohrvatska čitanka*, Zagreb: Matica hrvatska.
- Duplančić, A. – Kraljević, Lj. (1988.): Liječnici Karlo i Franjo Lanza ravnatelji Splitskog arheološkog muzeja u 19. stoljeću, *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinariae* 1-2: 153-164, Beograd.
- Eitelberger, R. (2009.): *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije : u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international.
- Fisković, C. (1950.-1951.): Rušenje i raznošenje solinskih spomenika, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53: 197-205, Split, Arheološki muzej Split.
- Grbić-Jakopović, J. (2002.): Etnoantropološki podaci u Kukuljevićevim putopisima, *Kukuljevićevi dani u Varaždinskim Toplicama: zbornik radova znanstveno-stručnih skupova Matice hrvatske 1995.-2000.* [ur. Božena Filipan], Varaždinske Toplice: Matica hrvatska, 199-211.
- Jezernik, B. (2004.): *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travellers*, London: Saqi Books – The Bosnian Institute.
- Jurman-Karaman, D. (1955.): Ivan Kukuljević-Sakcinski: prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju, *Zbornik zaštite spomenika kulture* 4-5: 147-162, Beograd: Publicističko-izdavački zavod „Jugoslavija“.
- Kečkemet, D. (1993.): *Vicko Andrić, arhitekt i konzervator, 1793-1866*, Split: Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture; Književni krug.
- Kukuljević Sakcinski, I. (i sur.) (1851.): Pravila društva za Jugoslavensku povjestnicu i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 1: 237-240, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1854.): Izvjestje načelnika društva g. Ivana Kukuljevića Sakcinskog o svom putovanju u Mletke i u Beč god. 1853., *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 3: 334-338, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1855.): Izvjestje o putovanju po Dalmaciji u jeseni godine 1854., *Neven* 17: 261-270; 18: 277-282, Zagreb: Matica ilirska.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1856.): *Prvostolna crkva zagrebačka: opisana s gledišta povjestnice, umjetnosti i starinah*, Zagreb: Narodna tiskarna dra. Ljudevita Gaja.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1857.): Izvjestje o putovanju kroz Dalmaciju u Napulj i Rim s osobitim obzirom na slavonsku književnost, umjetnost i starine, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 4: 305-392, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1864.): Opatija b. d. Marije u Topuskom, *Književnik* 1: 78-97, Zagreb: Matica ilirska, Knjigotiskarna Dragutina Albrechta.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1869.-1870.): *Njeke gradine i gradovi u kraljevini Hrvatskoj*, sv. 1-3, Zagreb: Tisak Dragutina Albrechta.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1872.): Župna crkva sv. Marka na zagrebačkom Greču, *Koledar zagrebačkoga društva čovječnosti* 1: 140-144, Zagreb: Tisak i naklada J. Hühna.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1873.): *Putne uspomene iz Hrvatske, Dalmacije, Albanije, Krfa i Italije*, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1875.a): Zaključci društva glede čuvanja starinah, *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 12: 160-165, Zagreb: Društvo za jugoslavensku povjesnicu i starine.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1875.b): Trsat grad, *Vienac* 41: 662-664; 42: 679-682, Zagreb: Tiskom Dioničke tiskare.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1883.): *Zrin grad i njegovi gospodari*, Zagreb: Tiskara Narodnih novinah.
- Kukuljević Sakcinski, I. (1887.): Sokol grad Brinjski, *Glasnik društva za umjetnost i umjetni obrt* 2: 57-65, Zagreb: Društvo za umjetnost i umjetni obrt.
- Kultermann, U. (2002.): *Povijest povijesti umjetnosti. Put jedne znanosti*, Zagreb: Art magazin Kontura; Institut za povijest umjetnosti.
- Mance, I. (2010.): *Ivan Kukuljević Sakcinski: povijest umjetnosti i politika u Hrvatskoj druge polovine 19. stoljeća*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet.
- Marasović, T. (1983.): *Zaštita graditeljskog nasljeđa: povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata*, Zagreb: Društvo

- konzervatora Hrvatske; Sveučilište u Splitu; Filozofski fakultet u Zadru.
- Matijević Sokol, M. (1996.): Ivan Kukuljević Sakcinski kao epigrafičar, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin* 8-9: 85-90, Varaždin: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad.
- Moravanszky, A. (1998.): *Competing Visions: Aesthetic Invention and Social Imagination in Central European Architecture, 1867-1918*, Massachusetts – England: The MIT Press.
- Novak, V. (1954.): Ivan Kukuljević i Ivan Tkalčić na naučnim istraživanjima u Zadru, *Zadarska revija*: 292-308, Zadar: Matica hrvatska.
- Pelc, M. (2009.): Rudolf Eitelberger i utemeljiteljsko doba povijesti umjetnosti, u: *Srednjovjekovni umjetnički spomenici Dalmacije u Rabu, Zadru, Ninu, Šibeniku, Trogiru, Splitu i Dubrovniku* [ur. Milan Pelc; prev. Libuše Jirsak], Zagreb: Leykam international, 233-239.
- Smičiklas, T. (1892.): Život i djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskoga, *Rad JAZU* 110: 110-204, Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Špikić, M. (2010.): *Francesco Carrara: polihistor, antikvar i konzervator (1812.-1854.)*, Split: Književni krug.
- Viollet-le-Duc, E. E. (2006.): Restauriranje, u: *Anatomija povijesnoga spomenika*, [ur. Marko Špikić], Zagreb: Institut za povijest umjetnosti, 241-274.
- * Kukuljević Sakcinski, I. (1858.): *Dopis k. k. Županijskom poglavarstvu u Varaždinu*, 16.6., br. 61, HDA, fond 1.738 – Obitelj Kukuljević, kutija br. 4.

Summary

PROTECTION OF CULTURAL HERITAGE IN THE TRAVEL JOURNALS OF IVAN KUKULJEVIĆ SAKCINSKI

Ivan Kukuljević Sakcinski lived and worked in a turbulent period of Croatian history when educated individuals attempted, by expanding their knowledge, to promote national awareness among the population and enable their cultural development. Among the numerous scientific disciplines and activities the foundations of which he laid as a self-educated polyhistor is the protection of cultural heritage. His conservation undertakings extended to three forms of activities: establishment and management of the Society for Yugoslav History and Antiquities, practical work of an official conservator and the writing and publishing of various travelogues and similar works. The extensive travels he undertook in the course of his entire life enabled him to directly come in contact with all forms of cultural heritage, its recording and collecting, describing in appropriate travelogues the status of the monuments and emphasizing the importance of preserving cultural heritage. Two reports from his travels in Dalmatia in 1854 and 1857 are of particular significance as well as the travelogue

published in 1873 as an expanded and improved version of the travelogue from 1857. In them he condemned the civic and military authorities and the local population for the indifference toward old buildings which was often the main cause of their degradation, and on numerous occasions revealed his fascination with the Gothic style and the Middle Ages putting them a par with national characteristics. Apart from his travel writings, he recorded his observations on the treatment of old buildings, particularly medieval burghs and churches in various scientific papers. Considering that Kukuljević was an autodidact, when comparing his travelogues with those of professor Eitelberg, one can depict the lack of expertise and a dose of subjectivity which in fact does not diminish the value of his conservation efforts by which he attempted to establish cooperation on the preservation of cultural heritage between all the disunited Croatian regions while the interest of the Split antiquarians centred exclusively on Dalmatia.

